

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.338.24.021.8

Гріненко А.Ю.,
кандидат економічних наук, доцент,
директор ТОВ «Кліар Енерджі» (м. Чернігів, Україна)

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТІВ

Гріненко А.Ю. Тіньова економіка в Україні: методологія та практика оцінки результатів. У сучасному світі немає жодної країни, яка б не зіткнулась із тіньовою економікою. Вона проникає у всі сфери економічного життя (виробництво, обмін, розподіл, споживання) та отримує регіональні, а в деяких сферах – і світові масштаби. У статті детально розглядаються причини, основні форми та вплив тіньового сектору економіки на всю економічну систему. Досліджені ключові макроекономічні проблеми тінізації національної економіки. Відображена ситуація нелегального підприємництва в Україні, виокремлені основні сфери розповсюдження цього явища. Запропоновані деякі шляхи впливу на тіньову економіку з метою її зниження та запобігання їй.

Ключові слова: тіньова економіка, класифікація основних сфер тінізації, міра впливу тіньової економіки на макроекономічний стан країни, тіньова діяльність, відхід від податків, тіньова зайнятість, нелегальна міграція.

Гріненко А.Ю. Теневая экономика в Украине: методология и практика оценки результатов. В современном мире нет ни одной страны, которая бы не столкнулась с теневой экономикой. Она проникает во все сферы экономической жизни (производство, обмен, распределение, потребление) и приобретает региональные, а в некоторых сферах – и мировые масштабы. В статье подробно рассматриваются причины, основные формы и влияние теневого сектора экономики на всю экономическую систему. Исследованы ключевые макроэкономические проблемы тенизации национальной экономики. Отражена ситуация нелегального предпринимательства в Украине, выделены основные сферы распространения этого явления. Предложены некоторые пути воздействия на теневую экономику с целью ее снижения и предотвращения.

Ключевые слова: теневая экономика, классификация основных сфер тенизации, степень влияния теневой экономики на макроэкономическое положение страны, теневая деятельность, уход от налогов, теневая занятость, нелегальная миграция.

Hrinenko A.Yu. Shadow economy in Ukraine: methodology and practice of evaluation results. There is no country in the world, which hasn't faced the shadow economy. It goes through all the economic spheres: production, exchange, distribution and consumption, and assumes regional and in some areas global range. The article considers the reasons, main forms and influence of the shadow sector of economy on the economic system as a whole. In article inquiries into key macroeconomic problems regarding the national business going into shadow. The authors observe hidden entrepreneurship in Ukraine and distinguish the main industries where the grey market is extending. The paper also suggests some ways to influence the grey economy towards its reduction and prevention.

Key words: grey economy, classification of the main industries with grey market impact on macroeconomic status of the country, informal activities, tax evasion, informal employment, illegal migration.

Мошенник на мошеннике сидит
и мошенником погоняет.
М.В. Гоголь

Постановка проблеми. Тіньова економіка являється надзвичайно актуальною, хворобливою проблемою для світової економіки загалом і для української економіки зокрема.

Істотною перешкодою для сталого розвитку економіки є поширення тіньової економіки у всьому світі. Функціонування тіньової економіки призводить до значного скорочення у структурі доходів бюджету, частини

податкових надходжень, що є загрозою для виконання важливих державних програм. Таким чином, найбільш перспективним напрямом розширення доходу є залучення тіньових оборотів у сферу легального бізнесу.

Продуктивність нелегальних товарів та послуг, приховування доходів, обіг неврахованої готівки, корупція – все це привело до загрозового перетікання грошей із легального сектору економіки в тіньовий.

Масовість, масштаб та динаміка тіньових процесів вказують на труднощі у реформуванні економіки нашої країни і велику проблему, що криється всередині такого інституту, як держава.

Приклади тіньового бізнесу мають відмінності не тільки у продуктивності, а й у формах господарювання. Учасники тіньового сектору пристосовуються до різного середовища за будь-якої зміни законодавства і ведуть свій бізнес у світлі сучасної дійсності. Неоднозначність у визначенні суті тіньової економіки створює труднощі у напрацюванні визначення та дзеркальному відображенні специфіки явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з фундаментальних теоретичних позицій, тіньова економіка означає відмову економічних суб'єктів від використання правових норм і надання переваг альтернативним методам вирішення конфліктів. У прикладних наукових дослідженнях тіньова економіка розглядається як сукупність економічних відносин, що не враховуються офіційною статистикою (з погляду статистичного підходу); суперечать законодавству (юридичний підхід); як спосіб, що забезпечує зведення до мінімуму економічних витрат (економічний підхід), або приховування від оподаткування (фінансовий підхід) [1, с. 83–84].

Для уточнення теоретичних висновків розглянемо визначення тіньової економіки окремими вченими. Так, зокрема, професор К.А. Улибін виклав власний погляд про те, що тіньова економіка протилежна до нормальної (корисної) економіки. Якщо економічні явища не виходять за межі верховенства права, то їх не виокремлюють до особливого виду економіки. Таким чином, тіньова економіка підсумовує в собі ті види діяльності, які мають негативний, суперечливий характер і приносять збитки для суспільства. Корисний характер діяльності для суспільства є найбільш важливим критерієм тіньової економіки. За висловленням К.А. Улибіна, «теневая экономика – это зло во благо» [2, с. 259; 3].

Для виокремлення тіньових економічних процесів використовується критерій заподіяння шкоди суспільству та його членам, привласнення нетрудових доходів. Для прикладу припустимо, що критерій отримання нетрудових доходів можна не враховувати через його явну невідповідність сучасному типу економіки, водночас критерій суспільного збитку викликає масу сумнівів і навряд чи може бути прийнятий без застережень із-за своєї масштабності.

Такий підхід має недолік: він розширює сферу досліджень тіньової економіки настільки, що до її складу можуть бути віднесені цілком легальні, але економічно неефективні для держави і суспільства форми економічних відносин, до яких можна включити різноманітні недосконалості ринку та діяльності держави.

Більшість експертів та вчених схилилися до думки, що поширення тіньової економіки є негативним явищем, яке гальмує розвиток економіки загалом. На нашу думку, дуже важливо розглянути тіньовий складник як прояв девіантної соціалізації економіки України, оскільки поширення тіньової економіки відбувається всупереч цивілізаційним законам.

За науковим твердженням, девіантна соціалізація економіки трактується як соціально небезпечне відхилення соціалізації від перебігу такого процесу, який вважається соціально прийнятним. Варто мати на увазі, що це такий спосіб здійснення виробництва, його орга-

нізація, самі виробничі відносини, які базуються не на системній, а на деструктивній культурі та суперечать морально-цивілізаційним цінностям.

У цьому контексті визначення рівня тіньового складника в економіці України та її регіонів слід розглядати як опосередковану оцінку девіантної соціалізації економіки. Така оцінка дасть змогу розробити дієву систему заходів щодо попередження девіантної соціалізації економіки України та її регіонів загалом і гальмування поширення тіньового складника економіки.

Серед іноземних учених, які займалися вивченням тіньової економіки, слід відзначити Е. Фейга, Г. Гроссмана, Р. Гутманна, Б. Румера, Л. Ронсека, Е. Сатерленда, К. Харта, С. Головніна, В. Исправнікова, Т. Корягіну, Ю. Козлова, О. Крилова, В. Лазовського, Л. Нікіфорова, О. Осипенка, А. Шохіна та ін. Вагомий внесок в осмислення питань формування і розвитку тіньової економіки в Україні зробили такі вітчизняні вчені, як А. Базиліук, О. Барановський, В. Бородюк, З. Варналій, В. Волик, Я. Жаліло, С. Коваленко, В. Мандибура, О. Пасхавер, Ю. Прилипка, Т. Приходько, А. Ревенко та ін.

Дослідження тіньової економіки як соціально-економічного явища почали висвітлюватися у фаховій літературі відносно недавно – із середини минулого сторіччя і переважно у роботах зарубіжних дослідників. Перші публікації вітчизняних учених з'явилися лише наприкінці 70-х років ХХ ст. У пореформеній Україні першим, хто ґрунтовно дослідив питання тіньової економіки, був О. Турчинов, який сформулював таке визначення тіньової економіки: «тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [4]. Проте це визначення значно розширює сфери впливу тіньової економіки [5, с. 46–47]. Тут варто звернути увагу не лише на фактори впливу виробництва, а й на вплив на їх результати, особливо сферу обігу.

Водночас З. Варналій стверджує, що дослідження поняття тіньової економіки варто здійснювати на основі міждисциплінарного підходу. Напрямок міждисциплінарного дослідження багато у чому визначається обранням основного критерію зарахування економічних відносин до цієї сфери. З огляду на це варто розрізняти такі підходи щодо віднесення тих чи інших видів діяльності до розряду тіньових, як обліково-статистичний (основним критерієм виокремлення тіньових економічних відносин є їх неврахованість та відсутність фіксації офіційною статистикою), формально-правовий (ключовим критерієм тіньових економічних явищ є відношення до нормативної системи регулювання), кримінологічний (як ключовий використовують критерій суспільної шкідливості (небезпеки) економічної діяльності і комплексний підходи [6, с. 56].

Формулювання завдання дослідження. Автор ставить завдання дослідити процес формування організаційно-економічного механізму виявлення і попередження тіньової діяльності на основі зміни мотивації поведінки суб'єктів економіки та удосконалення форм спостереження і контролю за здійсненням протиправних дій. Особливу увагу феномен тіньової економіки привертає через значну масштабність тіньового сектора; відносну його самостійність як елемента господарської системи держави, що виконує найважливіші

її господарські функції шляхом паралельного дублювання діяльності офіційних економічних інститутів; негативний вплив на ділову репутацію країни у відносинах із міжнародними фінансовими організаціями та інвесторами з огляду на можливість отримання зовнішніх позик і надходження іноземних інвестицій та загалом на формування майбутнього економічного, соціального та політичного порядку.

Виклад основного матеріалу дослідження. З ідентифікацією реальних причин тінізації економіки безпосередньо пов'язується таке ключове поняття, як механізми одержання тіньових прибутків. На думку автора, найбільш поширеними серед них сьогодні є: приховання прибутків від оподаткування; незаконні конвертаційні операції, переказ у готівку безготівкових коштів; тіньовий обмін валюти; нелегальний експорт капіталу, неповернення валютних коштів, які незаконно зберігаються за кордоном; протиправні фінансово-банківські операції і шахрайство з фінансовими ресурсами; нецільове використання бюджетних коштів; спекулятивні операції з цінними паперами; шахрайська діяльність страхових, інвестиційних компаній і комерційних банків та ін.

Між тим форми і види тіньової економіки, наслідки її дії та схеми реалізації постійно змінюються, пристосовуючись до нових умов чинного законодавства. А тому актуальним залишається вивчення питання технології здійснення відповідних тіньових операцій, виявлення нагальних прогалин і недоліків у чинній системі управління, що дозволяють і спонукають до вчинення протиправних дій. Адже тільки на цій основі можна створити комплексний організаційно-економічний механізм подолання тіньової економіки. На розв'язання цієї проблеми і спрямоване проведене дослідження.

Якщо взяти до уваги, що тіньова економіка – це неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, яке здійснюється поза законом, що унеможливає стабільний розвиток суспільства, то стає очевидним, що тіньова економіка є яскравим проявом девіантної соціалізації економіки України та її регіонів. Ось чому так важливо оцінити рівень тінізації української економіки. В Україні використовують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методику Державної статистичної служби України та методику Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, що регулярно використовується для визначення обсягів тіньової економіки у межах Програми розвитку системи національних рахунків [7, с. 270]. Проте оцінка обсягів тіньової економіки, розрахована за допомогою цих методик, має значні розбіжності, що засвідчує про методологічну, методичну та організаційну недосконалість офіційних підходів (рис. 1).

Такі значні розбіжності в результатах зумовили використання для оцінки рівня тіньової економіки інших досить різноманітних методів, таких як метод порівняння витрат населення та роздрібного товарообігу, монетарний метод, електронний метод та фінансовий метод збитковості підприємств тощо [8].

Але використання усіх цих методів дало також значні розбіжності у результатах за спроб оцінити рівень вітчизняної тіньової економіки, що відображено у зведеному звіті Міністерства економіки України [6, с. 2].

Масштаби тіньової економіки практично можливо визначити лише на певному часовому сегменті з використанням різних методів дослідження (рис. 2).

У науковій літературі пропонуються різні методи вимірювання тіньової економіки [10]. Так, зокрема, монетаристський метод опирається на припущенні, що в тіньовій економіці розрахунки проводяться винятково готівкою, в основному великими купюрами. Таким чином, показниками зростання тіньової економіки можна вважати збільшення питомої ваги готівкових коштів у грошовому агрегаті M2 і частки банкнот з високим номіналом у загальному обсязі грошового обігу. Зокрема, італійський метод зорієнтований на порівняння значень величини заявленого доходу з обсягом придбаних товарів та отриманих платних послуг у масштабах країни або регіону, а також окремих осіб.

Та прагнення влади, у тому числі в Україні, наприкінці XX – на початку XXI століття взяти під контроль великі покупки не увінчалися успіхом (заміна купівлі дарунками, кредитами, спадщиною тощо). Це ж повторює і нинішній Уряд України спробою контролювати придбання товарів і послуг на суму понад 50 тисяч гривень.

Метод технологічних коефіцієнтів полягає у порівнянні даних динаміки споживання електроенергії та поданих до офіційних органів даних про виробництво товарів і надання послуг. В Україні в 90-х роках задеклароване виробництва товарів і послуг знизилося на понад 40%, а споживання електроенергії – лише на 25%, що опосередковано вказувало на зростання тіньової економіки.

За оцінками фахівців Світового банку, частка тіньової економіки у ВВП України на період 2014–2015 рр. становить 43%. За свідченням депутатів Верховної Ради цього річний показник тіньової економіки в Україні сягнув 46%. Наприклад в Італії тіньовий секторі офіційно оцінюється в 17%. За цими показниками економіка України близька до моделі країн Латинської Америки та інших країн, що розвиваються [10] (рис. 3).

Найбільш вагомими причинами зростання тіньової економіки, на наш погляд, є економічні прорахунки влади, які створюють підґрунтя для поширення такого сектору економіки. До економічних, на наш погляд, можна віднести зменшення збору податків, порушення конкуренції, деформацію структури економіки, зростання інвестиційних ризиків, деградацію науково-технічного розвитку, зростання затрат на посилення безпеки та охорону, зниження ефективності макроекономічної політики тощо.

Зростання тіньової економіки протягом 2017 року викликано, з одного боку, наявністю в малих підприємницьких структурах єдиного податку та прийнятим Законом про зміни в оподаткуванні результатів виробництва в цих структурах 27.12.2016 р. Таблиця 1 свідчить про поступове зростання кількості малих виробництв. Якщо взяти до уваги виробничу структуру України, то стає зрозумілим, де захована основна причина зростання тіньового сектору. Після прийняття вищезгаданого Закону в Україні було звільнено 300 тисяч працівників, закрилася маса малих підприємств, але відбулося «вдосконалення» тіньових ніш: протягом червня-грудня 2017 року відкрилися 50 тисяч малих підприємств.

І водночас у 2015 році в Україні великі підприємства, де зайнято всього 20% працівників, виробили продукції на 40%, а малі дали лише 22% продукції [11].

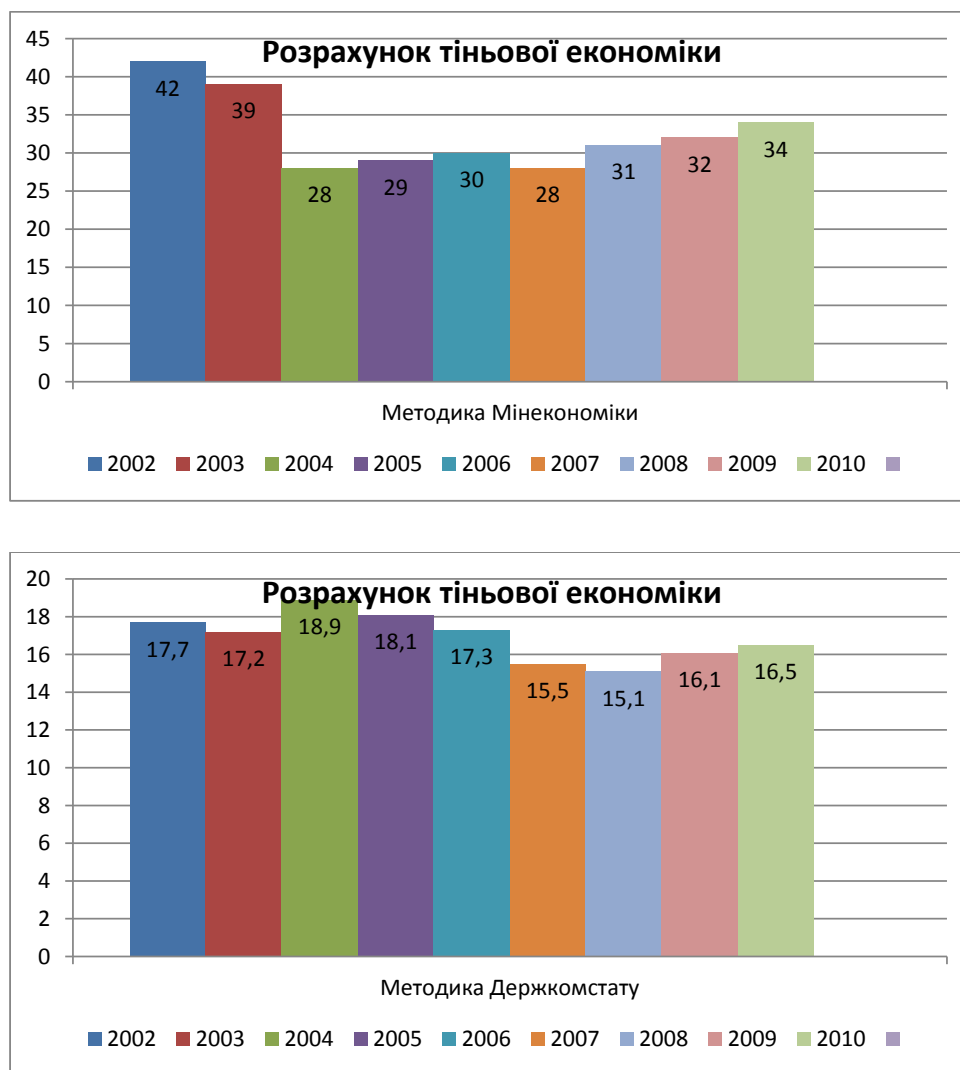

Рис. 1. Оцінка тіньової економіки України у % від ВВП, за даними Міністерства економічного розвитку та Держкомстату

Джерело [7, с. 270; 8]

Серед соціальних наслідків тіньової економіки варто виокремити деградацію соціальної сфери, скорочення фінансування соціальних програм, зниження доходів більшості населення, майнове розшарування населення, зростання соціальної напруженості тощо. Що стосується політичних ефектів, що знаходяться під впливом та породжені тіньовою економікою, то вони пов'язані зі зростанням ресурсного забезпечення корупції, зростанням ролі «тіньових структур» у соціально-політичному житті, зростанням загроз економічної і політичної ізоляції країни.

Розгортання корупції та масштабів тіньової економіки в Україні протягом останніх років вже засвідчили зростаючу загрозу економічної і політичної ізоляції країни.

Значне зростання тіньової економіки в Україні викликане низкою специфічних причин, серед них:

- корупція у вищих ешелонах влади, що пронизала практично все суспільство. Боротьба силових структур за сферу впливу на економіку та контроль над фінансовими потоками привела до світового осуду діяльності самих борців із корупцією;

- значна дискредитація банківської системи, яка значно вплинула на зростання руху коштів поза банківською системою. Електронне декларування доходів державних службовців та депутатів підтвердило факт руху мільярдних коштів, як і їх приховування поза банками;

- запровадження субсидарного тіньового механізму у компенсації витрат на ЖКГ. Прем'єр-міністр України змушений визнати, що субсидії на погашення зростання тарифів в Україні надали багатим людям. Прийняті протягом 2014–2015 рр. постанови Кабінету Міністрів сприяли відходу у тінь наявної власності громадян України;

- амбівалентність тіньової економіки. Тіньова економіка, як було зазначено, – це зло, але на благо 46% населення України. Саме тому вона і живуча;

- дерегуляція продовольчого ринку. Відмова від регулювання продовольчого ринку привела до зниження ціни на землю, орендної плати та зростання рейдерських захоптів земель, тобто в Україні працює сильний тіньовий ринок землі.

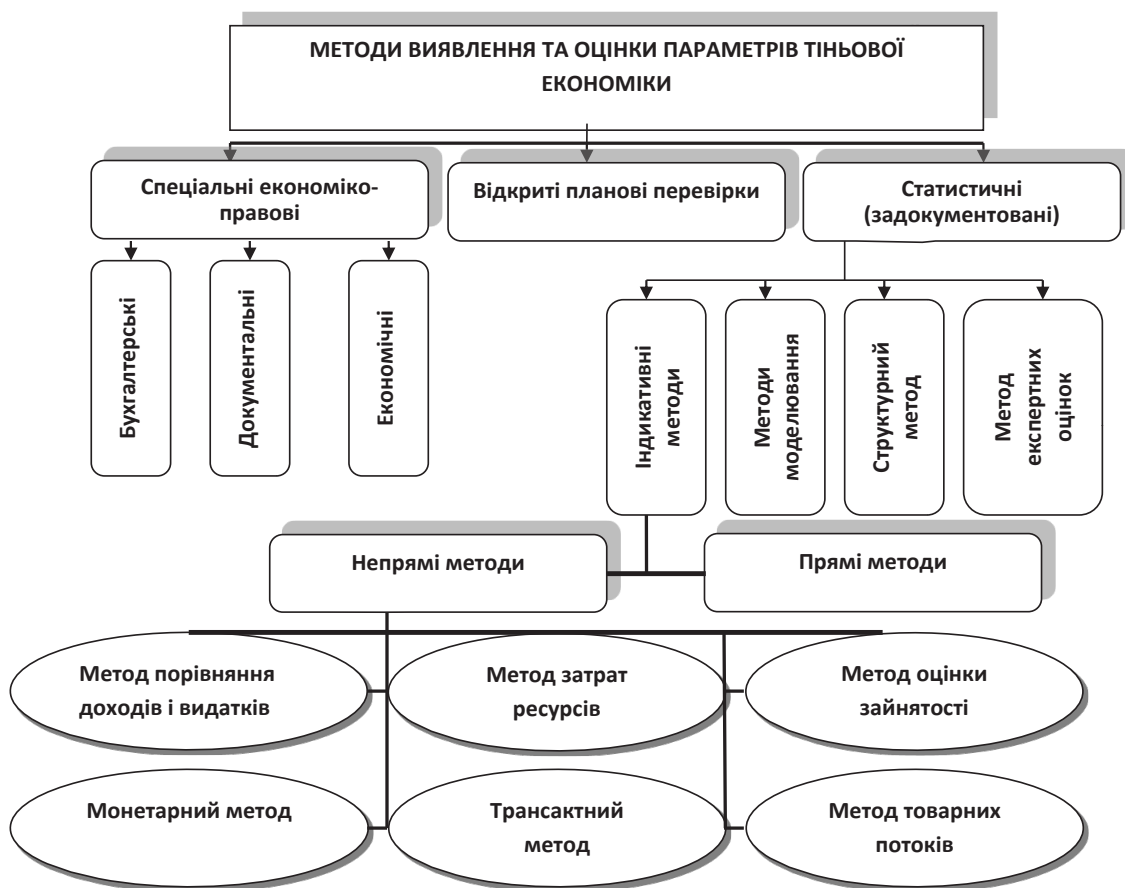

Рис. 2. Методи виявлення та оцінки параметрів тіньової економіки

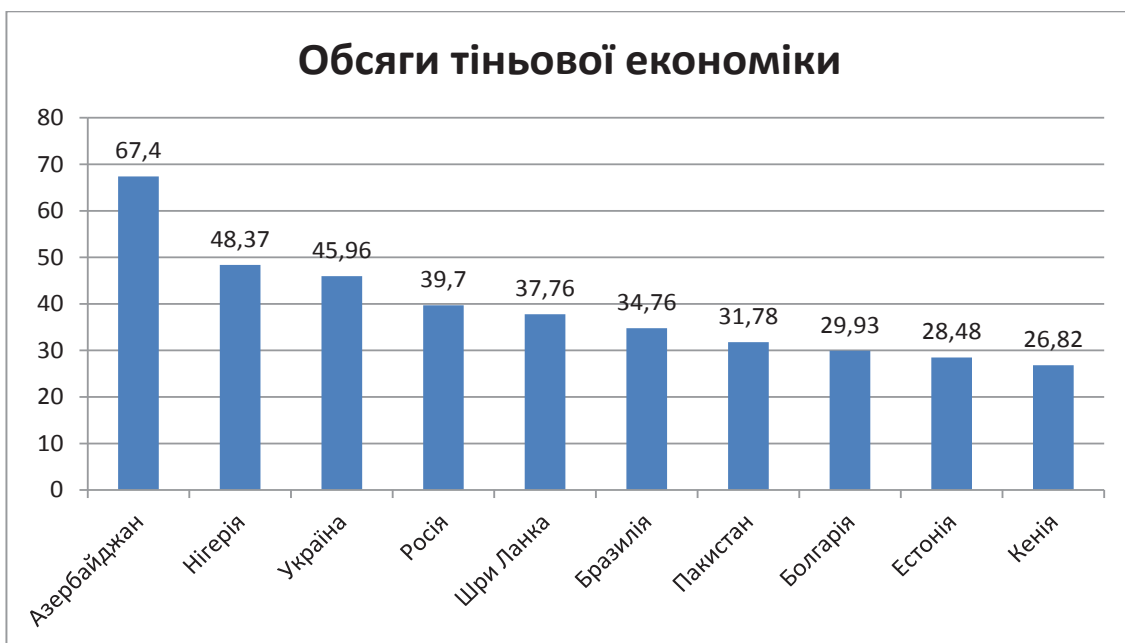

Рис. 3. Динаміка рівнів тіньової економіки

Висновки. Оскільки оцінка тінізації економіки є опосередкованою оцінкою амбівалентної соціалізації економіки загалом, варто розробити нові методики, які б дали змогу адекватно оцінити зазначені явища. Такі суматорні та інтегральні методики в обов'язковому

порядку повинні враховувати соціологічний і соціальний вимір досліджуваних явищ та оцінку факторів, які сприяють їх поширенню. Тільки адекватні реальності оцінки дадуть змогу розробляти дієві системи заходів, спрямовані на легалізацію тіньового сектора економіки.

Динаміка розвитку підприємницької діяльності в Україні

Показники	Роки					
	2011	2012	2013	2014	2015	2015 (%)
Кількість малих підприємств	354 283	344 048	373 809	324 598	327 814	95,5
Кількість зайнятих працівників (без найнятих)	2091,5	2051,3	2010,7	1686,9	1576,4	43
Обсяг реалізованої продукції, (товарів, послуг), млн. грн.	607 782,4	672 653,4	670 258,5	705 000,5	937 112,8	22

Список використаних джерел:

1. Рябушкин Б.Т., Чурилова Э.Ю. Методы оценки теневого и неформального секторов экономики. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 144 с.
2. Дронов Р.В. Теоретические подходы к определению сущности и структуры теневой экономики // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. – 2010. – № 92. – С. 258–262.
3. Ульбина К.А. Теневая экономика М. 1991. – 196 с.
4. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К. : Вид-во АртЕк, 1995. – 300 с.
5. Мортіков В. Тіньові ціни в економічній теорії // Економіка України. – 2007. – № 8. – С. 46–51.
6. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості // Банківська справа. – 2007. – № 2. – С. 56–66.
7. Лісовий А.В. «Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки» / А.В. Лісовий, С.В. Кирпа // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – № 1, 2011. – С. 267–275.
8. Міністерство економіки України Наказ № 123 18.02.2009 «Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/135879/file/Metod_TinEk.doc.
9. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України «Загальні тенденції тіньової економіки у І кварталі 2012 року» 13 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/187630/file/Shadow_Ikv2012.doc.
10. 40% деятельности украинцев спрятаны в сумерках. Почему теневая экономика – это не так уж и страшно. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://news.finance.ua/ru/news/-/414245/40-deyatelnosti-ukraintsev-spryatany-v-sumerkah-pochemu-tenevaya-ekonomika-eto-ne-tak-uzh-i-strashno>
11. Табінський В.А., Телятник В.М., Сімон А.П. Проблеми та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні. // Молодий вчений № 3 (43), 2017. – С. 848-851.

УДК 330.8.328.185

Петренко Н.В.,аспірант кафедри економічної теорії та конкурентної політики,
Київський національний торговельно-економічний університет**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРУПЦІЇ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ**

Петренко Н.В. Теоретичні засади дослідження корупції як економічної категорії. У статті розглянуто корупцію як особливу форму економічних відносин в суспільстві, а також досліджено теоретичні засади корупції як економічної категорії. Проаналізовано підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників до визначення цього питання. Запропоновано власний підхід до визначення корупції.

Ключові слова: корупція, корупційна діяльність, економічні відносини, корупційна поведінка.

Petrenko N.V. Theoretical basis of corruption study as an economic category. In the article corruption is considered as a special form of economic relations in society, as well as the theoretical foundations of corruption as an economic category. The approaches of domestic and foreign researchers to the definition of this issue are analyzed. Proposed own approach to the definition of corruption.

Ключевые слова: коррупция, коррупционная деятельность, экономические отношения, коррупционное поведение.

Petrenko N.V. The theoretical basis for the study of corruption as an economic category. The article deals with corruption as a special form of economic relations in society, as well as the theoretical foundations of corruption as an economic category. The approaches of domestic and foreign researchers to the definition of this issue are analyzed. Proposed own approach to the definition of corruption.

Key words: corruption, corrupt activity, economic relations, corruption behavior.